

TARTALOM

ELŐSZÓ	. 13
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	. 15
I. BEVEZETÉS: A KUTATOTT TÁRGYKÖR, TÉRSÉG ÉS IDŐSZAK	. 17
II. ELMÉLETI KERET: DISZCIPLINARITÁS, TERMINOLÓGIA, MÓDSZERTAN	. 21
II.1. DISZCIPLÍNÁK, IRÁNYZATOK, SZEMLELETMÓDOK	. 21
II.2. TERMINOLÓGIA	. 35
II.2.1. Kép / imázs	. 35
II.2.2. Imaginárius	. 42
II.3. A KÉPVIZSGÁLAT TÁRGYA	. 44
II.4. TÉR-KÉPEK, SZIMBOLIKUS GEOGRÁFIÁK	. 46
II.5. REFERENCIALITÁS	. 51
II.6. FORRÁSOK – KUTATÁSMÓDSZERTAN.	. 55
III. PARAJD-KÉPEK A HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN	. 63
III.1. KUTATÁSI ALAPVETÉSEK	. 63
III.2. ADATGYŰJTÉS ÉS -FELDOLGOZÁS – FORRÁSANYAGOK	. 67
III.2.1. Az adattárban szereplő forrásanyagok összegyűjtése	. 67
III.2.2. Forrásanyagok – rendszerezés, ismertetés, súlyozás	. 70
III.2.3. A szöveggyűjtemény szerkesztésének filológiai irányelvei	. 100
III.2.4. Az adattár korlátai és kiaknázási lehetőségei	. 102
III.2.5. Útvonal-rekonstrukció: szöveges nyomvonalak és térképek	. 104
III.3. KONTEXTUSOK	. 106
III.3.1. Az erdélyi tér ásványtani-földtani feltárása	. 106
III.3.2. Parajd és a Sóvidék megközelíthetősége	. 108
III.3.3. Az „utazás divatja” Magyarországon és Erdélyben	. 112
III.3.4. Szabadidő-kultúra Magyarországon és Erdélyben	. 114
III.3.5. Turistaság és sóbánya-látogatás	. 115

III.3.6. Fürdőtörténet	118
III.3.6.1. Fürdőélet Erdélyben, fürdőélet a Sóvidéken	118
III.3.6.2. Korondfürdő	121
III.3.6.3. Szovátafürdő	123
III.4. Utazók, utazások, utazáselbeszélések	126
III.4.1. A tudományos irodalom által láttatott utazók és kirándulók	126
III.4.2. A fürdőirodalom által láttatott utazók és kirándulók	128
III.4.3. A híranyagok által láttatott utazók és kirándulók	129
III.4.4. Az utazásirodalom által láttatott utazók és kirándulók	136
III.4.4.1. Utazók, akik nem keresik fel Parajdot, de írnak róla	138
III.4.4.2. Utazók, akik nem írnak Parajdról, noha járnak a Sóvidék térségében	142
III.4.4.3. A Parajdot felkereső és leíró utazók, kirándulók	145
II. József	145
Benkő Ferenc	146
Balthasar Hacquet	147
Aranka György	147
Teleki József	148
Dominik A. Guillaume	149
<i>Ani Boué</i>	150
Karl Lill von Lilienbach	151
Paul M. Partsch	151
John Paget	152
Szentiváni Mihály	153
Pálffy János	154
Auguste de Gerando	155
Carl J. Andrä	156
Jókai Mór	157
Lázár Kálmán	159
Kovách László	159
Johann M. Salzer	160
Békessi Márk	161
Franz F. Fronius	162
Franz von Hauer	163
Révai Károly	164
Mentovich Gyula	165
Arthur J. Patterson	166
A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága	166
Herman Ottó	168

Darányi Ferenc	169
Téglás Gábor	170
Basiliiu Basiota	171
Kovács Pál	171
„Jenő”	174
Deréki Antal	174
Létay Nelli	175
Mailand Oszkár	176
Hudyma Emil	177
Cholnoky Jenő	178
Tulogy János	180
Merza Gyula	181
Hoffer András	182
Havas Irma	183
Gonda Henrik	184
Hans Carossa	185
Vákár P. Arthúr	186
Pogány József	187
Karl F. Nowak	188
Szádeczky Lajos	189
Fényes László	190
III.5. KÉPELEMZÉS	191
III.5.1. Felvezetés: dekonstrukció – a kép-elemek azonosítása és kategorizálása	191
III.5.2. Parajd – jelölésmódok, névváltozatok, torzulások	192
III.5.3. Utazás- és turizmus-infrastruktúra, szolgáltatáskultúra.	195
III.5.3.1. Közlekedés – jármű, utak, útvonalak	195
III.5.3.1.1. A Parajd-környéki utak formálódása – történeti vázlat	195
III.5.3.1.2. Út- és utazásviszonyok	198
A felvilágosodás korától a 19. század közepéig	198
A 19. század közepétől az erdélyi turizmus intézményesülésének időszakáig	201
Az erdélyi turizmus intézményesülésének időszakától az első világháború végéig	206
III.5.3.1.3. A parajdi–bucsinai hegyvidéki táj esztétizálódása	214
III.5.3.2. Szállás, étkezés	216
III.5.3.2.1. A felvilágosodás korától a 19. század közepéig	216
Parajd	216
Bucsin	219
Korond- és Szovátafürdő	220

III.5.3.2.2. A 19. század közepétől az erdélyi turizmus intézményesülésének időszakáig	221
Parajd	221
Bucsin	225
Korond- és Szovátafürdő	228
III.5.3.2.3. Az erdélyi turizmus intézményesülésének időszakától az első világháború végéig	229
Parajd	229
Bucsin	231
Korond- és Szovátafürdő	238
III.5.3.3. Vendégszeretet, szolgálatkészség	239
III.5.3.4. Biztonság	245
III.5.4. Nevezetesség, látnivaló, vonzerő	249
III.5.4.1. Disztinktív kép-elemek	249
III.5.4.1.1. Parajd – iparfészek	249
Sóbánya	249
Ipartörténeti vázlat	249
Bányatörténet	252
József-bánya	252
Újbánya	259
Ferdinánd- és Károly-bánya	261
Párhuzamos-bánya	263
Erzsébet-bánya	264
Az egykori bányatelep formálódása	265
A parajdi sóbánya (és sómalom) mint látnivaló	271
Fejtmód mint bányaszpecifikum	284
A sóbányalátogatások menete	286
Felszín – az egykori bányatelep; az Erzsébet-táró	286
Felszínről a bányamélybe, bányamélyből a felszínre	290
A bányamély	295
Rendkívüli utazók, rendkívüli bányalátogatások	300
A bányalátogatás- és bányatér-reprezentációk sajátosságai	306
Kőbánya	311
Ipartörténeti vázlat	311
A kőbánya mint látnivaló	312
Gyufagyár	312
Ipartörténeti vázlat	312
A gyufagyár mint látnivaló	319
A gyufagyár-látogatások menete	322
A parajdi gyufa mint etnicizált termék	325

Bútorgyár	332
Ipartörténeti vázlat	332
A bútorgyár mint látnivaló	334
Kőedénygyár / porcelángyár / majolikagyár	334
Ipartörténeti vázlat	334
A kőedénygyár / porcelángyár / majolikagyár mint látnivaló.	338
Tégla- és cserépgyár	339
Ipartörténeti vázlat	339
A tégl- és cserépgyár mint látnivaló	340
Pokrócglyár	340
Ipartörténeti vázlat	340
A pokrócglyár mint látnivaló	344
Szeszgyár	344
Ipartörténeti vázlat	344
A szeszgyár mint látnivaló	345
III.5.4.1.2. Parajd – Sósoros	346
III.5.4.1.3. Parajd – achát; színes-rostos só	350
III.5.4.1.4. Parajd – gyógyvíz, fürdő	353
III.5.4.1.5. Parajd – halofil növényzet	357
III.5.4.1.6. Parajd – Rapsóné	362
III.5.4.2. Rivalizáló kép-elemek	370
III.5.4.2.1. Parajd / Szováta – felszíni só.	370
Sóhegy – névváltozatok, írásmódok	370
A felszíni só reprezentációinak szövegekörnyezete;	
a sóbőség megjelenítésének módjai	371
Általános megjelenítések.	371
„Erdély Európa sófedezete”	372
Sólelőhelyek összetevése, pozicionálása	373
A só mindenütsége Udvarhelyszéken	374
Cardona-párhuzamok	376
A felszíni só „birtoklása”.	378
III.5.4.2.2. Parajd / Szováta – sóstavak és áradások	387
III.5.4.3. Szinergizáló kép-elemek	392
III.5.4.3.1. Parajd – Korond- és Szovátafürdő kirándulóhelye	392
III.5.4.3.2. Sóvidék	397
III.5.4.3.3. Őrházak	403
III.5.4.4. Inaktív / marginális kép-elemek	408
III.5.4.4.1. Római sóbányászat.	408
III.5.4.4.2. Parajd-Panteon	411

Enyedi Órás János	413
Fanghné Gyujtó Izabella	413
Hankó Vilmos	414
Szopos Sándor	415
Nagy Vilmos	416
Áprily Lajos	416
Nirschy-Ott Gyula	417
Keresztes Lajos	417
III.6. KÖVETKEZTETÉSEK	418
III.6.1. Medialitás	418
III.6.2. Az imázs formálódásának jellegzetességei.	422
III.6.3. A Parajd-imaginárius formálódásának korszakai.	426
IV. BIBLIOGRÁFIA	433
IV.1. KÉZIRATOS FORRÁSANYAGOK	433
IV.1.1. Szövegek	433
IV.1.2. Térképek	434
IV.2. NYOMTATOTT FORRÁSANYAGOK	434
IV.3. SZAKIRODALOM	499
V. REZUMAT. IMAGINARUL PRAIDULUI ÎN LUNGUL SECOL AL XIX-LEA (1780–1918)	545
VI. ABSTRACT. IMAGES OF PARAJD IN THE LONG 19 TH CENTURY (1780–1918)	557
VII. MELLÉKLETEK	569
VII.1. SZÖVEGES NYOMVONALAK ÉS TÉRKÉPEK	569
II. József (1773)	569
Benkő Ferenc (1783)	570
Balthasar Hacquet (1789)	572
Aranka György (1797)	572
Teleki József (1799)	574
Dominik A. Guillaume (1811)	576
Dominik A. Guillaume (1813)	576
Ami Boué (1824)	576
Karl Lill von Lilienbach (1825).	578

Paul M. Partsch (1826)	580
John Paget (1835–1836)	584
Szentiváni Mihály (1837)	586
Pálffy János (kb. 1838)	588
Auguste de Gerando (1841).	588
Carl J. Andrä (1851)	592
Jókai Mór – Lázár Kálmán (1853).	594
Kovách László (1854).	596
Johann M. Salzer (1855)	596
Johann M. Salzer (1857)	598
Békessi Márk (1857)	600
Franz F. Fronius (1857)	600
Békessi Márk (kb. 1859)	602
Franz von Hauer (1859)	602
Révai Károly (1861)	606
Békessi Márk (1862)	606
Mentovich Gyula (1864).	606
Arthur J. Patterson (1864)	608
A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága (1864)	610
Herman Ottó (1869)	610
Darányi Ferenc (1870)	612
Állami Tanítóképezde, Székelykeresztúr (1874).	614
Téglás Gábor (1874)	614
Basiliu Basiota (1876)	616
Kovács Pál (1877)	616
„Jenő” (kb. 1881)	616
Református Kollégium, Székelyudvarhely (1884)	616
Deréki Antal (kb. 1891)	618
Téglás Gábor (1894)	618
Református Kollégium, Székelyudvarhely (1894)	618
Állami Főreáliskola, Székelyudvarhely (1898)	620
Létay Nelli (1899).	620
Állami Felsőleányiskola, Székelyudvarhely (1901)	622
Mailand Oszkár (1901)	622
Tanítónőképző-Intézet, Szabadka (1903).	624
Állami Tanítóképző Intézet, Pápa (1903).	624
Református Kollégium, Székelyudvarhely (1905)	626
Hudyma Emil (1907).	626
Cholnoky Jenő (1907)	628
Gazdasági Akadémia, Kolozsvár (1907)	630

Állami Főgimnázium, Szamosújvár (1907)	630
Tulogdy János (1908)	632
Merza Gyula (1908)	632
Katolikus Főgimnázium, Kézdivásárhely (1910)	634
Katolikus Főgimnázium, Székelyudvarhely (1911)	634
Hoffer András (1911).	634
Kő- és Agyagipari Szakiskola, Székelyudvarhely (1911)	634
Cholnoky Jenő – Havas Irma (1912)	636
Unitárius Gimnázium, Székelykeresztúr (1912).	636
Katolikus Magyar Főgimnázium, Újvidék (1913)	636
Kir. Magyar Automobil Club (1914)	638
N. N. (1916)	641
Gonda Henrik (1916)	641
Hans Carossa (1916)	641
Vákár P. Arthúr (1916)	642
Pogány József (1916)	642
Karl F. Nowak (1916).	642
Szádeczky Lajos (1916)	643
Pogány József (1916)	643
Fényes László (1916)	643
VII.2. AZ ADATTÁR	644
VII.2.1. A szöveges Parajd-reprezentációk jegyzéke	644
VII.2.2. Grafikus forrásanyagok	663
VII.3. FORRÁSKÖZLÉS.	725
Paul M. Partsch – napló (1826).	725
Cholnoky Jenő – napló (1907)	729
N. N. – Az erdélyi részek földrajza ngs. dr. Cholnoky Jenő e. ny. r. t. előadásai után (1907)	731
Tulogdy János – napló (1908)	731
Cholnoky Jenő – napló (1912)	733
Cholnoky Jenő levele Lóczy Lajoshoz (1912)	734
VII.4. GRAFIKONOK, TÁBLÁZATOK.	735
VII.5. GENEALÓGIA	II
A Paget család azonosított tagjai	II
A Reitter család azonosított tagjai	III
A Nirschy család azonosított tagjai	IV
A Garassy család azonosított tagjai	V